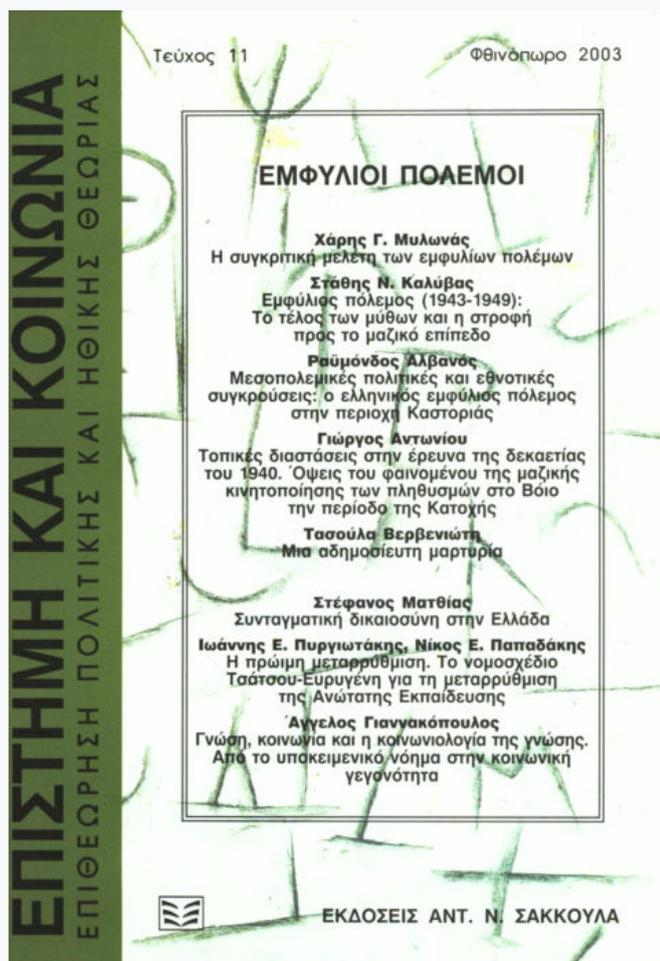

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι

**Jonathan I. Israel, Radical enlightenment:
Philosophy and the making of modernity 1650-1750**

Κώστας Μάρας

doi: [10.12681/sas.925](https://doi.org/10.12681/sas.925)

Copyright © 2015, Κώστας Μάρας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μάρας Κ. (2015). Jonathan I. Israel, Radical enlightenment: Philosophy and the making of modernity 1650-1750. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 11, 260-266. <https://doi.org/10.12681/sas.925>

Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Εκδόσεις Oxford University Press, Oxford 2001, 810 σελ.

Επιχειρώντας κανείς εύλογα –αλλά και αναγκαία– μια συνοπτική σύγκριση της εργασίας του Israel με την επιφανή και πρότυπη μελέτη του Παναγιώτη Κονδύλη *Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός* διαπιστώνει αμέσως πως εκείνο που διακρίνει τη μελέτη *Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός. Φιλοσοφία και η δημιουργία της νεωτερικότητας 1650-1750* συνίσταται στο εγχείρημα του πρώτου να διανοίξει την προβληματική του διαφωτισμού στον ορίζοντα μιας ευρείας ιστορικής-κοινωνικής πλαισίωσης. Αν διαβάζοντας τον Κονδύλη αισθανόμαστε πως στην κίνηση, στη διαπλοκή και σύγκρουση ιδεών, φιλοσοφικών θέσεων και επιχειρηματολογικών στρατηγικών προσιδιάζει μια ιδιόρρυθμη αυτενέργεια και δυναμική, ο *Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός* του Israel πλαισιώνει την εγγενή φιλοσοφική διαπραγμάτευση με μια ιστορία των ιδεών, στην οποία καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν εξίσου οι μηχανισμοί διαβίβασης, πρόσληψης και διάδοσης της σκέψης. Δεν χωρά αμφιβολία πως το εξέχον νεωτεριστικό χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού έγκειται στο ότι, αν και κίνημα διανοούμενων, διαρρηγνύοντας τα στεγανά ενός αυστηρά φιλοσοφικού-ακαδημαϊκού λόγου μετατράπηκε σε δυναμική κοινωνικά νοοτροπία, στάση ζωής και πρακτική δράση. Αν και στο επίπεδο της αυστηρά φιλοσοφικής διαπραγμάτευσης, ερμηνείας και παρουσίασης του Διαφωτισμού ως πλέγματος στοχαστικών ή και θεωρησιακών προβληματισμών, η μελέτη του Κονδύλη υπερτερεί σαφώς, διαπιστώνουμε πως ο Israel παραμένει ερμηνευτικά εγγύτερα στο φαινόμενο, καθώς καταγράφει εξονυχιστικά το πώς η κριτική στάση και η αμφισβήτηση των κοινωνικών και ιδεολογικών αρχών του ancient regime, διαχεόμενη σε διαφορετικά κοινωνικά και εθνικά περιβάλλοντα, απέκτησε τον χαρακτήρα επιτακτικής ανάγκης και επιβεβλημένου αναπροσανατολισμού τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη.

Εντούτοις, παρόλη τη μεθοδολογική απόκλιση των προσεγγίσεων, θα ήταν εσφαλμένο να ισχυριστούμε πως οι δύο αυτές ογκώδεις εργασίες διαφέρουν στον τρόπο που εξετάζουν τις εγγενείς, ενδοφιλοσοφικές σχέσεις και έριδες μεταξύ των ρευμάτων, των σχολών και των κατευθύνσεων του Διαφωτισμού. Στο σημείο αυτό ιδιαίτερα ενδεικτικό είναι το γεγονός πως, αν και ο Israel δεν αναφέρεται στον Κονδύλη, ο τρόπος που διαπραγματεύεται το πλέγμα φιλοσοφικών αποδοχών, αναδιατυπώσεων, κριτικής και απόρριψης που χαρακτηρίζει τις διάφορες επόψεις του Διαφωτισμού ως πανευρωπαϊκού φαι-

νομένους είναι σχεδόν ταυτόσημος. Αν το γεγονός αυτό ενταχθεί στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής έρευνας πάνω στις φιλοσοφικές και ιδεολογικές καταβολές του ευρωπαϊκού ορθολογισμού, τότε αναδεικνύεται η εγκυρότητα της θεώρησης του Διαφωτισμού ως πεδίου αντιπαράθεσης και πολεμικής μεταξύ πνευματικών δυνάμεων, οι οποίες δεν υφίσταντο μόνο την επιτακτικότητα να αναιρέσουν, δηλαδή να απονομιμοποιήσουν την ιδεολογική αυθεντία των κρατούντων αρχών, αλλά ταυτόχρονα και να θεμελιώσουν την εγκυρότητα των πεποιθήσεών τους σε συχνά έντονη πολεμική αντιπαράθεση με θέσεις-συναγωνιστές στο ιδεολογικό-μαχητικό μέτωπο. Αυτό θα φανεί με ενάργεια στο πεδίο εκείνο της φιλοσοφικής-ιδεολογικής αντιπαλότητας, όπου το κύριο ρεύμα διαφωτιστικής κριτικής θα βρεθεί αντιμέτωπο με μια ριζοσπαστική μαχητικότητα που, αν και συμπολεμιστής, αποκλίνει σαφώς από τον άξονα μιας μετριοπαθούς απόρριψης του παλιού κοσμοειδώλου. Οι ιδεολογικές έριδες, οι διαμάχες και οι πολεμικές στο εσωτερικό του κινήματος πηγάζουν σχεδόν καθ' ολοκληρία από την κριτική που ασκεί ο Διαφωτισμός και μάλιστα καθώς πρέπει να διεξάγει ένα διμέτωπο αγώνα: από τη μια ο κριτικός λόγος είναι αναγκασμένος να εξορμήσει κατά του θεολογικά-οντολογικά εδραιωμένου κοσμοειδώλου, νομιμοποιητικής πηγή ιδεολογικής και κοινωνικής ηγεμονίας του φεουδαλισμού και του απολυταρχισμού, χρησιμοποιώντας τα όπλα της κριτικής όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα, δηλαδή ριζοσπαστικότερα. Αυτό σημαίνει πως το ζήτημα πνευματικής και ιδεολογικής ηγεμονίας πρέπει να τεθεί με τέτοια σφοδρότητα, ώστε οι παραδεδομένες αντιλήψεις και αξίες να απωλέσουν καθολικά τη δεσμευτική τους ευλογοφάνεια και, φαινομενικά, απυρόβλητη αποδεικτικότητα.

Από την άλλη αυτό οδηγούσε αναπόδραστα στην εμφάνιση ενός χάσματος μεταξύ των πνευματικών δυνάμεων που σύντομα θα άλλωναν τα οχυρά της καθεστωπικής τάξης. Το κεντρικό σημείο της διένεξης και της πολεμικής αντιπαράθεσης περιστρεφόταν βέβαια γύρω από το ερώτημα του πώς θα έπρεπε να τεθεί και να οριστεί η ανώτατη αρχή η οποία, μετά την πτώση της θεολογικής πρωτοκαθεδρίας, θα αναλάμβανε να διευθετήσει επιτακτικά ζητήματα στην προοπτική του νέου ορίζοντα στο θεωρητικό και πρακτικό προσανατολισμό. Προέκυπτε, λοιπόν, η ανάγκη ενός δεσμευτικού ορισμού πάνω στο θέμα του χαρακτήρα, της σκοποθεσίας και της κοινωνικής-πολιτικής εμπέδωσης του νεοφανούς πνευματικού κινήματος. Η πνευματική διαμάχη μεταξύ των κατευθύνσεων του διαφωτιστικού προτάγματος πάνω στο ζήτημα του καθορισμού εκείνου του πεδίου κυρίαρχης και συναινετικής τοποθέτησης, το οποίο θα δρούσε αναμφισβήτητα ως κοινός παρονομαστής του δια-

φωτιστικού κοσμοειδώλου, ήταν καθόλα οξύτατη. Τούτο αποδεικνύεται έμμεσα από το γεγονός, το οποίο άλλωστε επισημαίνουν και οι δύο μελετητές, πως κάτω από την ισχυρή επίδραση και το ριζοσπαστικό σφρίγος των 'ακραιών' στάσεων διαφωτιστικής κριτικής μια σημαντική μερίδα της άρχουσας πνευματικής-ιδεολογικής τάξης ήταν πρόθυμη να παραβλέψει τις επιταγές μιας συνδιαλλαγής με τη μετριοπαθή πτέρυγα του Διαφωτισμού. Έτσι, παρατηρούμε πολυάριθμους εκκλησιαστικούς και πανεπιστημιακούς κύκλους να εστερνίζονται τον καρτεσιανισμό και τη σκέψη του Malebranche υπάγοντάς τους στη ρεφορμιστική, θα έλεγε κανείς, σκοποθεσία να κρατήσουν μεν ανέπαφο το θεολογικό πρωτείο έναντι του λόγου, παραδεχόμενοι δε παράλληλα πως η καρτεσιανή αμφιβολία είναι καθόλα νόμιμη αναφορικά προς την πιθανότητα πλάνης της σκέψης, στον βαθμό που αυτή βασίζεται στην αισθητήρια αντίληψη.

Τούτη η συμβιβαστική τακτική της πνευματικής καθεστωτικής τάξης θα αποδειχθεί κίνηση οξυδερκούς περισκέυσης απέναντι στις επιταγές των καιρών για μια συγκρατημένη επαναοριοθέτηση, στην οποία έπρεπε από εδώ και στο εξής να επιβληθούν συγκεκριμένες συνιστώσες της θεολογικά εδραιωμένης ηγεμονίας. Αν για τη σταθεροποίηση της ηγεμονίας αυτής το προσεκτικό άνοιγμα προς την παραδοχή της αμφιβολίας ως έμφυτης ροπής της σκέψης ήταν επιβεβλημένο και προσωρινά σωτήριο, για τον κεντρικό άξονα του Διαφωτισμού τα αποτελέσματα ήταν άκρως προβληματικά. Αφού η ευρύτερη πια παραδοχή της αμφιβολίας συντελούσε στην αναβάθμιση του εμπειρικού στοιχείου της γνώσης, ο Διαφωτισμός, ως συνεπής κριτική, είχε τώρα να αντιμετωπίσει ένα ερώτημα το οποίο, σε αντίθεση με το ό,τι συνέβαινε στους συντηρητικούς κύκλους, δρούσε στο εσωτερικό της αποσταθεροποιητικά. Ο λόγος είναι απλός αφού, αν εξακολουθούσε να εγείρει την αξίωση ρωμαλέας αμφισβήτησης και ασυμβίβαστης κριτικής, θα εξαναγκαζόταν να αντιμετωπίσει ένα δυνητικά ολέθριο δίλημμα: 'να τακτοποιήσει το θέμα του εμπειρισμού και της αμφιβολίας στεγάζοντάς τα στο οικοδόμημα μιας κοσμικής τάξης, η οποία προνοείται και κατευθύνεται σοφά από το δημιουργό ή αντίθετα να ανατρέψει ολοκληρωτικά την πρωτοκαθεδρία της θεϊκής αρχής, ενθρονίζοντας αμετάκλητα τη φύση ως ανώτατη βαθμίδα γνώσης του κόσμου και των ηθικών αξιών. Ο Israel παρακολουθεί τη διάσπαση του διαφωτιστικού μετώπου πάνω στο θέμα της 'σωστής' ζυγοστάθμισης του εμπειρισμού ταξινομώντας τις αποκλίνουσες τοποθετήσεις σε τρεις ομάδες: στην πνευματική κατεύθυνση των Newton και Locke, στο ρασιοναλιστικό σύστημα των Leibniz και Wolf, και στον ριζοσπαστικό διαφωτισμό.

Αν στο φιλοσοφικό σύστημα του Wolf έχουμε να κάνουμε με ένα είδος μεταλλαγμένου σχολαστικισμού, ο Leibniz αναπτύσσει ένα ρασιοναλιστικό οικοδόμημα στο οποίο απειροστικός λογισμός, μοναδολογία και θείσμος υπάγονται σε μια ιδιότυπη σύνθεση. Όσον αφορά τον κύριο άξονα του Διαφωτισμού, δηλαδή τη θειστικά πλαισιωμένη μηχανιστική φυσική θεωρία στη σκέψη του Newton όπως και τον εμπειρισμό και φιλελευθερισμό του Locke, ο Israel παρατηρεί πως η επικράτησή τους σε πανευρωπαϊκό επίπεδο κάθε άλλο παρά γραμμική και απρόσκοπτη μπορεί να χαρακτηριστεί. Σε αυτό δεν συντέλεσαν μόνο οι αντιστάσεις του ανανεωμένου σχολαστικισμού του Wolf και ο ιδιότυπος ρασιοναλισμός του Leibniz, αλλά κυρίως η πνευματική πρόκληση που πηγάζει από τις 'ακαρίες' θέσεις του ριζοσπαστικού διαφωτισμού, τις καταβολές του οποίου ο Israel τις εντοπίζει στη φιλοσοφική σκέψη του Spinoza. Για τον Spinoza, οι καρτεσιανές οντολογικές σφαίρες του εκτατού είναι και της σκέψης δεν αποτελούν παρά διαστάσεις της μιας και μοναδικής ουσίας, η οποία ταυτίζεται με τον θεό. Δεν είναι δύσκολη η διάγνωση της προέλευσης της ριζοσπαστικότητας τούτης της φιλοσοφικής κοσμοθεώρησης: από τη στιγμή που το θεικό στοιχείο θα ταυτιστεί με τη *natura naturans*, δηλαδή την ενεργό και δημιουργό δύναμη της φύσης, σε αντιπαράθεση προς τη *natura naturata*, τη δημιουργημένη φύση, ανοίγουν οι ασκοί του Αιόλου για όλα εκείνα τα 'κακά' δαιμόνια της σκέψης η οποία, στα πλαίσια της ριζοσπαστικής πτέρυγας του Διαφωτισμού, θα απορρίψει τελικά την ταύτιση της παραγωγικής δύναμης της φύσης με τον δημιουργό θεό. Αίχροντας τη φύση στο επίπεδο της μοναδικής και αυτοτελούς οντολογικά βαθμίδας του κοσμικού είναι, η 'αριστερά', τρόπος του λέγειν, του Διαφωτισμού θα οδηγηθεί στον συνεπή και αδιάλλακτο υλισμό του Hobbes, του Holbach, του La Mettrie και του de Sade. Για το κύριο, βέβαια, ρεύμα του Διαφωτισμού τα υλιστικά πορίσματα της κριτικής δεν μπορούσαν να αποτελούν τίποτε άλλο από τον εκτροχιασμό της σκέψης στον μηδενισμό και την ηθική αναρχία.

Σημαντικό μέρος της εργασίας του Israel θα επικεντρωθεί στην πανευρωπαϊκή επισκόπηση όλων των πνευματικών κινήσεων που συνέβαλαν στην 'υπόγεια' εξέλιξη του ριζοσπαστικού διαφωτισμού της περιόδου από το 1680 μέχρι το 1750. Οι απαρχές της διάδοσης του σπινοζικού πνεύματος εντοπίζονται ασφαλώς στην Ολλανδία, όμως οι κύριοι φορείς του προέρχονται από την έξοδο των συγγενότων λογίων, κληρικών, δασκάλων, εκδοτών και τυπογράφων από τη Γαλλία των Βουρβόνων. Οι γάλλοι εμιγκρέδες θα σχηματίσουν γρήγορα μια πνευματική διασπορά με αξιοσημείωτη συνοχή και με

κέντρο την Ολλανδία θα ασκήσουν σημαντική επίδραση στα ευρωπαϊκά πνευματικά δρώμενα. Οι εξόριστοι αυτοί κύκλοι θα ασπαστούν τον σπινοζισμό, επιχειρώντας παράλληλα έναν συγκερασμό κατ' αρχήν Spinoza και Malebranche. Θα υποστηρίζουν, δηλαδή, ένα είδος θείσμου που αποδέχεται την ύπαρξη μιας παγκόσμιας διάνοιας, η οποία εμπνυχώνει τη φύση και ρυθμίζει την πορεία του κόσμου. Στην ίδια τη Γαλλία η εξάπλωση του σπινοζισμού θα διαδραματιστεί κύρια μέσα από τη μορφή του μυθιστορηματος: ενδεδυμένη το μανδύα λογοτεχνικής αφήγησης, η ελευθεριότητα της σπινοζικής φιλοσοφίας μεταγράφεται στο επίπεδο ενός εξισωτικού λόγου, ο οποίος στηλιτεύει την ανθρώπινη πλάνη που θεμελιώνει κάθε είδους μοναρχία, ηγεμονία και ιεραρχία, και καυτηριάζει την πολιτική ανισότητα στην οποία είναι καταδικασμένες οι γυναίκες. Στην Αγγλία, όπου η πνευματική ηγεμονία του Newton είναι αναμφισβήτητη, οι θειστικές εξαγγελίες θα χρειαστούν περισσότερο χρόνο για να αποκτήσουν κάποια αξιοσημείωτη παρουσία στους πνευματικούς προβληματισμούς. Αρχικά, η αγγλική αντίδραση στην πρόκληση δεν εστιάζεται τόσο στο φιλοσοφικό ή επιστημονικό περιεχόμενο των σπινοζικών δοξασιών, αλλά στην πεποίθηση πως υπερακοντίζουν και αυτόν ακόμα τον φιλελευθερισμό του Hobbes σε θέματα νομικής ανεξιθροησίας, προσβάλλοντας το κύρος και την αυθεντία της ίδιας της Βίβλου. Ενάντια στη διαδεδομένη σε μελέτες για τον Διαφωτισμό άποψη, πως ο αγγλικός θείσμος είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου εγχώριο φαινόμενο, ο Israel δείχνει πειστικά πως η πνευματική παρουσία του Spinoza ήταν πολύ πιο σημαντική από ό,τι πρεσβεύει η άποψη που θέλει τον ριζοσπαστικό θείσμό αποκλειστική απόρροια των υλιστικών τάσεων της σκέψης του Hobbes. Ανασκευάζοντας τη θέση μιας τυπικά αγγλικής συμπόρευσης μεταξύ Newton, Locke και Hobbes, ο Israel διαπραγματεύεται παράλληλα τις απόψεις μιας πλειάδας άγγλων θειστών οι οποίοι, αν και μάλλον περιθωριακό φαινόμενο στην καθεαυτό εξάπλωση του φιλοσοφικού θείσμου και σπινοζισμού, εντούτοις ως συγγραφείς και εκλαϊκευτές μιας νατουραλιστικής και σπινοζικής μαχητικότητας συνέβαλαν σημαντικά στην προαγωγή των χειραφετητικών αιτημάτων, τόσο κοινωνικά όσο και πολιτικά. Στη Γερμανία, ο ριζοσπαστικός διαφωτισμός, αν και συναντά παρόμοιες αντιδράσεις με αυτές στην Αγγλία, θα αποκτήσει μετά το 1740 αυξημένη ακτινοβολία χάρη στην επίδραση των γάλλων philosophes όπως ο Voltaire, ο La Mettrie και ο Diderot. Χαρακτηριστική για την αντιμετώπιση της θειστικής πρόκλησης από το κύριο ρεύμα του Διαφωτισμού είναι η στάση του Mendelssohn, ο οποίος προσπαθεί να αποσειεί τη μομφή που ήταν του συρμού να προσάπτει κανείς

στον Spinoza, ότι δηλαδή ήταν πέρα για πέρα ‘αθεϊστής’. Ο Mendelssohn ο οποίος, πιστεύοντας ακράδαντα στην αποκεκαλυμμένη θρησκεία και στον εβραϊσμό, δεν μπορούσε βέβαια να εστερνωστεί με ενθουσιασμό τις διδαχές του Spinoza, όπως συνέβη αντίθετα στην περίπτωση του συνοδοιπόρου του Lessing. Εφόσον παραμένει φιλοσοφικά πιστός στον ρασιοναλισμό των Leibniz και Wolf, επιχειρεί να εξαφανίσει το στίγμα της αθεΐας παρουσιάζοντας τον Spinoza ως στρατηγικό πρόδρομο των γερμανών ρασιοναλιστών: έχοντας προγραμματικά διατυπώσει έννοιες-κλειδιά του φιλοσοφικού συστήματος των Leibniz και Wolf, ο Spinoza προσέφερε κατά τον Mendelssohn στη γερμανική φιλοσοφία τα κατάλληλα όπλα ώστε να αντιμετωπίσει τόσο τον αγγλικό εμπειρισμό, όσο και το ελευθεριακό στα θρησκευτικά πράγματα πνεύμα των γάλλων. Στην περίπτωση της Ιταλίας, ο Israel καταπιάνεται με το ερώτημα, αν η σκέψη του Vico είναι ανέλιδα συντηρητική ή αν, αντίθετα, μπορεί να διαγνώσει κανείς στην κεντρική στο έργο του έννοια της θείας πρόνοιας επιδράσεις του νέου θεϊστικού πνεύματος. Για τον συγγραφέα όχι μόνο υιοθετεί την γνωσιοθεωρία του Spinoza, αλλά συμμερίζεται επιπλέον την κριτική που αυτός ασκεί στη Βίβλο και, ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά την προέλευση και την κοινωνική λειτουργία της θρησκείας. Ο Vico ωθείται με συνέπεια σε ριζοσπαστικές θέσεις. Η πρόνοια πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί ως η ιστορική διαδικασία στην οποία μαθητεύοντας η ανθρωπότητα οδηγείται από τη βαρβαρότητα στο εύτακτο κράτος και σε μια κοινωνία που κατευθύνεται από το Λόγο. Ο ριζοσπαστικός διαφωτισμός θα αποκτήσει συνεκτική μορφή φιλοσοφικής διδασκαλίας μόνο στα υλιστικά συστήματα του La Mettrie και του Diderot. Αν για τον πρώτο η σπινοζική φύση θεωρείται ως ατέρμονη αλυσίδα μηχανιστικά καθορισμένων και αναπόδραστων επιπτώσεων, στον δεύτερο διακρίνουμε μεταξύ παλαιών και νέων σπινοζιστών, προβάλλοντας τους δεύτερους ως συνεπέστερους στο θέμα του υλισμού και της φυσικής ανέλιξης.

Όσο εντυπωσιακή είναι η ευρωπαϊκή περιήγηση με την οποία ο Israel επιχειρεί να χαρτογραφήσει τη φιλοσοφική διάδοση, αλλά και τις αντιδράσεις στην εξάπλωση του ριζοσπαστικού διαφωτισμού, άλλο τόσο εμπειριστωμένος είναι ο τρόπος που καταγράφει τους πολυσχιδείς τρόπους με τους οποίους διαδραματίστηκε σχεδόν ανεπαίσθητα η επικράτηση νέων στάσεων ζωής. Αν και το πλέγμα ριζοσπαστικών ρευμάτων δεν έκανε εκρηκτικά την κοσμοϊστορική του εμφάνιση παρά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, παρόλα αυτά η υποδούρα επιρροή του αισθητοποιείται σε διαφορετικά επίπεδα που δεν έχουν αυτόματα άμεση σχέση με κοινωνικές- πολιτικές ανα-

κατατάξεις. Ο Israel αφιερώνει, για παράδειγμα, την προσοχή του στις αλλαγές εκείνες του καθημερινού βίου και ιδιαίτερα του έρωτα, της σεξουαλικότητας και της κοινωνικής θέσης των γυναικών. Στο σημείο αυτό η αναστάτωση που επέφερε στα ήθη ο φιλοσοφικός νατουραλισμός και το ελευθεριακό πνεύμα του Spinoza, καθώς και η αποκοπή της ηθικής από τη θρησκεία που πρόσβευε ο σκεπτικισμός του Bayle, ήταν εμφανής ήδη κατά την πρώιμη περίοδο του Διαφωτισμού, για να εκλεπτυνθεί στη συνέχεια από συγγραφείς όπως ο Mandeville. Όσον αφορά τη δημόσια σφαίρα, το ερευνητικό ενδιαφέρον του συγγραφέα στρέφεται στους υλικούς μηχανισμούς της διάδοσης των 'φώτων', δηλαδή τις διατάξεις λογοκρισίας, τη λειτουργία του Τύπου και τον ρόλο των βιβλιοθηκών, ζητήματα που βέβαια συνδέονται άμεσα με το πρόταγμα του Διαφωτισμού. Η εξουχιστική επιμέλεια με την οποία ο Israel μελετά το ιστορικό υλικό προσφέρει αξιοσημείωτα πορίσματα. Όσον αφορά τη λογοκρισία κατά την περίοδο 1650-1750 είναι εσφαλμένο να υιοθετήσουμε την αντίληψη πως το κύριο ρεύμα του Διαφωτισμού διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στη φιλελευθεροποίηση των μηχανισμών μεταβίβασης της σκέψης. Όσο βαθιές και να ήταν μακροπρόθεσμα οι αλλαγές που επέφερε σε θεσμικό και πνευματικό επίπεδο, η μετριοπαθής πτέρυγα του Διαφωτισμού ήταν κατά κανόνα ενάντια στην ελευθερία της σκέψης, την οποία ο Spinoza, σε αντίθεση με τον Locke, τον Hobbes και την επίσημη στάση των Εγγυλοπαιδιστών, ανεκήρυξε ως την πρωταρχική σκοποθεσία της φιλοσοφίας του.

Νομίζω δεν είναι εσφαλμένο να ισχυριστούμε πως Ο Ριζοσπαστικός Διαφωτισμός του Israel αποτελεί απαραίτητη συμπλήρωση στη μνημειώδη εργασία του Κονδύλη. Εάν τούτη προσφέρει ένα φιλοσοφικό πανόραμα των πνευματικών ρευμάτων που συνεργαζόμενα ή αντικρουόμενα συνθέτουν τη φυσιογνωμία των απαρχών της νεωτερικότητας, η μελέτη του Israel προσφέρει με τη σειρά της το πανόραμα του Διαφωτισμού ως πανευρωπαϊκού φαινομένου το οποίο, όχι μόνο διαμόρφωσε εθνικές συνειδήσεις, αλλά και συνέβαλε θεμελιακά στην πνευματική και πολιτιστική επικοινωνία μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών.

Κώστας Μάρας